

Питання шевченкознавства

Юрій Барабаш

УДК 821. 161. 2 : 82 (4) J. 09" 18"

ТАРАС ШЕВЧЕНКО В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ЛІТЕРАТУРНОМУ ПОЛІЛОЗІ (ПЕРЕДНІ МІРКУВАННЯ ДО ТЕМИ)

Стаття містить розгляд – у пропедевтичному, почасти полемічному плані – деяких літературно-історичних і методологічних проблем, які, на думку автора, є суттєво важливими для багатоаспектної розробки означеної теми.

Ключові слова: полілог, європеїзм, окциденталізм, народність, мова, національна ідентичність.

Yuriy Barabash. Taras Shevchenko in European literary polylogue of cultures (Introductory remarks)

The article offers propedeutic, rather polemical analysis of historical, literary and methodological problems which, in the author's opinion, could be of significant importance for multiple investigation of the topic of discussion.

Key words: polylogue, Europeism, Occidentalism, national character, language, national identity.

З-поміж численних мітів різного стибу, навколелітературних пліток, псевдонаукових стереотипів і передсудів, які, варіюючись у деталях, та не змінюючись у суті, от уже протягом десятиліть довгим шлейфом тягнуться за Шевченковим ім'ям, – з-поміж усіх них до найпоширеніших (і то далеко не тільки в масовій свідомості, а ледве чи не більшою мірою в мистецько-інтелектуальній опінії), притому, сказати б, “найцупкіших”, належать три.

Один – це повторювана з упертістю, гідною кращого застосування, теза про невисокий рівень поетової освіченості та культури, отже, фатально, наперед суджена соціальним походженням і долею і в подальшому так нібито й не подолана поетом вузькість його інтелектуальних та творчо-професійних обріїв. Міт *другий* – як наслідок первісного ґанджу – регіонально-національна, почасти й хutorянська локальність поетової творчості, “фольклорна” обмеженість тематичного та поетикального репертуару, назагал – недостатня “окультуреність”. І міт *третій*: під оглядом щойно сказаного – “логічний” висновок про вузьконаціональні, “хutorянські” рамці творчості Шевченка, її відгородженість від *європейського*, поготів світового літературного процесу, брак вселюдського засягу.

Хронологічні та географічні межі поширення подібних поглядів і, що цікаво, розмаїття вихідних мотивацій, аргументів, нюансів вельми широкі. Про традиційне – печерного ґатунку – великодержавницьке та великоросійське українофобство (на рівні як імперсько-урядовому, так й індивідуально-ментальному) та звиклу піддзявкувати їм “усю малоросійську рать” годі й говорити. Але існує значно різноманітніший спектр чинників і постав, зокрема, хоч і як це дивно, у представників начебто активно “прошевченківського” прямування, чії погляди, однак, *об'єктивно, у кінцевому рахунку* ведуть до схожих, якщо не тих самих, висновків. Тут і ревні хранителі досі не зруйнованої “Картагени нашої провінційності”, загумінкового “мужико”-

фільства, котрі підходять до проблеми з позиції непримиренної опозиції (прошу дарувати мимовільну тавтологію) “своє – чуже”, “наське – “німецьке”, “православне – “бусурманське”. Тут і войовничо наставлені прихильники “чинного” інтегралнаціоналізму з його засадничими зневагою та підозрою до вселюдського як такого, що буцімто протистоїть національному. А ще маємо широкий розмет поглядів од євразійства (російського, а нині й “рідного”) до окциденталістських крайнощів деяких представників українського аванґардизму, від академічно стриманого, прихованого неокласичного снобізму – до новітнього, постмодерністського галасливого епатажу...

У цій строкатій панорамі не бракує й достоту химерних парадоксів. Ось тільки один. Року 1878-го *австрійський* письменник і літературознавець Карл Еміль Француз у книжці “Від Дону до Дунаю” [29] обґрунтовує – чи не першим у шевченкознавстві¹ – концепцію універсального значення, національного та разом вселюдського змісту Шевченкової творчості, чим, властиво, уписує її в європейський та світовий контекст. Дослівно слідом, майже одночасно (1879), наш, *український*, публіцист Михайло Драгоманов у статті “Шевченко, українофіли й соціалізм” суттю грюкає перед Шевченком європейськими дверима, формулюючи тезу про “неуцтво” поета, котрий, мовляв, “так і зоставсь із нахапаною наукою маляра <...> та з “Біблією”, яку товк у дяка...” [12, 40]; висновок більш ніж ясний: яка вже тут, з отаким “вишколом”, Європа, який, поготів, світовий контекст...

Парадокс, зазначмо, і справді химерний, але він не з нічого взявся, а виник на певному підґрунті й мав знаковий сенс. Галицько-буковинський єврей Француз у своєму розумінні та потрактуванні Шевченка геть вільний як од впливу дещо європеїзованого кулішівського українофільства, так і – ще більшою мірою – від тиску російської “старшобратньої” пихи; він міряє поета не на провінційний копил (дарма що сам виходень з імперської провінції – Halb-Asien (“Напів-Азії”), за його висловом [див.: 17]), а справді-таки європейськими мірками. У нашого головного європеїста Драгоманова інший інструментарій; йому замало критицизму зрілого Куліша стосовно Шевченка², він воліє користуватися “общерусским”, у суті – великодержавницьким, аршином, позиченим у Белінського. Наче загіпнотизований “несамовитістю” цього речника “західницького” духу, Драгоманов пояснює, чому Белінський “кріпко нападав на перві твори Шевченка” (отже, мимоволі визнаючи, що то були саме “напади”, а не об’єктивні розправи): він виправдовує критика тим, що той, мовляв, “державсь геґеліанської державної доктрини³ й, окрім того, як чоловік тонкого естетичного чуття, не міг, не будучи українцем, находити смаку у – скажемо

¹ За советських часів до цього твердження прийнято було додавати “патріотичне” уточнення – “зарубіжному”, хоча реальних фактів, які свідчили би про вітчизняні пріоритети в цьому питанні, не наводилося.

² Є. Нахлік пов’язує цей “нахил Куліша до критичнішого, ніж доти” ставлення до творчості Шевченка усвідомленням “потреби всебічного аналітичного осмислення її з погляду естетичних критеріїв та гуманістичної думки світового письменства”, а “не зі зміною особистого ставлення до Шевченка” [21, 332]. Погоджуючись із дослідником щодо акцентування в цьому ставленні світового критерію, я все ж уважаю, що не слід зовсім не брати до уваги й особистісний чинник, момент поетичних – нехай, можливо, несвідомих – ревнощів.

³ Це посилання на “геґеліанську державну доктрину” є, суттю, спробою захистити відверто монархічні мотивації “антишевченкізму” Белінського. “Цей хохляцький радикал написав два пасквілі – один на государя імператора, другий – на государиню імператрицю, – пише славний “революціонер-демократ” у листі до П. Анненкова (1–10 грудня 1847 року). І продовжує, на століття випереджаючи советського комсомольського вождя: “Я не читав цих пасквілів <...> але певен, що пасквіль на імператрицю має бути обурливо гидким...” “Мені не жаль його, був би я його суддею, я зробив би не менше”, – додає він, маючи на увазі заслання Шевченка солдатом до Оренбурзького полку (помилково: “на Кавказ”) [4, 689–690]. Отакі: від Геґеля – до “государя імператора”... Знаменно, що цей вилив віропідданських почуттів знаходимо не в офіційному документі (тобто тут не може бути мови про цензуру, вимушеність, тиск “згори” тощо), а в приватному листі.

правду – дуже необроблених і часом безпорядочних писаннях нашого великого кобзаря...” [13, 90].

Зловісна тінь безнадійно хворого на шевченко-(й україно-)фобію Белінського ще доволі тривалий час нависала над літературною думкою. І через понад півстоліття, року 1911-го, Ф. Корш, виступаючи в Москві, у рамках відзначення (треба визнати, вельми широкого) 50-х роковин з дня смерті Шевченка, говорив, що Шевченко “...уявляє собою об’єднання, з одного боку, рівняючи убогої освіти і недостатність розвитку розумового, а з другого боку, безумовної геніальності”. І тут-таки – посилання на незаперечний, як йому здається, “авторитет”: “Він (Шевченко. – Ю. Б.) поет селянства, од віршів якого віддає дьогтем, по вислову критика Белінського...” [19; 59, 65]¹. А це ж каже не хтось там, це каже академік Федір Корш, людина знана й шанована в українстві, співавтор відомої доповіді-записки “Про скасування утисків друкованого малоруського слова” (1905), автор праць з української історії, культури, мови, віршування... Гай-гай, “І ти, Бруте!”...

Утім у тому ж самому збірнику, поряд із доповіддю Ф. Корша, надруковані виступи ґрафа Ф. Де ла Барта, російського та українського історика літератури французького походження, і тодішнього голови Товариства аматорів російської словесності Алексея Грузинського, котрі обидва, цілковито врізнобіч із доповідачем, наголошують якраз на значенні Шевченка як “першого поета світового”. А в Петербурзі в цей же час, на урочистому засіданні Академії наук почесний академік Д. Овсяніко-Куликовський у доповіді “Національні та загальнолюдські елементи в поезії Т. Шевченка” говорить про світові виміри Шевченкового генія: “Шевченка можна розглядати як поета національного відродження і як загальнолюдського поета...” [цит. за: 11]².

Перед нами очевидна контрверсія поміж белінсько-драгомановською лінією і лінією, започаткованою Франком і підтримуваною тверезодумними силами як в українській, так і в російській науковій та літературній опінії. І. Франко 1882 року в статті “Темне царство” вперше в українському шевченкознавстві (не так важливо, що трохи пізніше від Францога) відзначив “вселюдський рівень” Шевченкового “Кавказу”, а поему “Сон”, хоча й *вирізнив* її з європейського літературного контексту, менше з тим, усе ж *зіставив* саме із цим контекстом, причім за художньою силою й напругою антиімперського патосу віддав Шевченковій поемі перевагу перед типологічно схожими творами Гайне та Гюґо [28, 137].

Треба сказати, що статтю Драгоманова “Шевченко, українофіли й соціалізм” Франко в цілому ставив високо, назвавши її у своїй передмові до перевидання 1906 року навіть “многоценною”. Проте відзначив усе ж таки, що є в ній “кваси та сердитості”, оте “задирливе”, що “давно перейшло до історії та обсіпалося мов відцвілий цвіт” [27, X-XI]. Чи мав він на увазі саме (або поміж іншими) висловлювання Драгоманова про Шевченка – таке сказати не маємо прямих підстав, але що об’єктивно, за своєю *суттю*, заввага Франка, вочевидь, як вродилася для них – це можна твердити з певністю.

¹ Правду сказавши, “мотив дьогтю” віднаходимо не в Белінського, а, хоч і як це прикро, у Гоголя, точніше в запису його відомої розмови 1851 року з О. Бодяньським і Г. Данилевським; зробленому останнім. При цьому Гоголь поставив Шевченка на одну дошку з провансальським поетом Жаком Жасменом, натякнувши тим самим на регіональну обмеженість, провінційність українського поета [див.: 8; 479]. Щодо шевченкофобських ереміад Белінського, то, не згадавши про “дьоготь”, він у зазначеному допіру листі до П. Анненкова (1–10 грудня 1847 року) вповні компенсував цей свій недогляд лайкою достеменно в стилі петербурзького Сенного базару, яку повторювати не повертається язик [див.: 4, 689].

² Цікаво, що й сам Ф. Корш, декларуючи тезу про те, що Шевченка як, мовляв, “поета селянства”, тобто поета вузького діапазону, “досить трудно порівняти з іншими поетами”, у тій же доповіді *порівнює* його (щоправда, доста побіжно) з Пушкіним, Міцкевичем і словенським поетом Ф. Прешерном, отже, бере до уваги європейський контекст.

Щоправда, якщо це так, то мусимо визнати, що зарано думати, ніби оте драгомановське “задирливе” на адресу Шевченка остаточно відійшло в історію; на жаль, воно ще довго відлунювалося та й відлунюється аж досьогодні, найчастіше, щоправда, опосередковано, і то головним чином у галасливій публіцистиці відверто шевченкофобського, – а в суті ледь прихованого *українофобського* – штибу, за що на самого Драгоманова, попри всі наші з ним незгоди, відповідальність, ясна річ, ніяк не можна покладати. На академічному фронті ситуація інакша. Вкинути ґедзика про “неуцтво” та “нахапану науку”, поготів схвально процитувати вуличну лайку “несамовитого” авторитета тут нині нікому й на думку не спаде. Питання про універсальну сутність Шевченкової творчості, про її загальнолюдську духовну та художню вартість, органічну “вживленість” у всеєвропейський, ба світовий літературний процес – це питання як *таке* давно вже не є предметом суперечок, його неодноразово й недвозначно декларовано шевченкознавством і практично одностайно прийнято за постулат. При цьому йдеться не лише про сучасне українське шевченкознавство, на долю якого випала найтяжча робота з подолання “квасів і сердитостей” усякого ґатунку; ідеться про наукову шевченкознавчу спільноту в цілому.

Сказане, ясна річ, аж ніяк не означає, що шевченкознавство, наразі його, сказати би, “європейський” сегмент, більше “не є місцем для дискусій”; цієї сумнозвісної постави нехай дотримуються політики, якщо вона їм до вподоби; що ж до науки, то вона без дискусій не може. *Декларування* тієї або тієї проблеми – важливий, але тільки початковий етап, “пункт відліку” на шляху до осягнення цієї проблеми, що жодною мірою не виключає можливості різних її *потрактувань*, останнє ж передбачає неунікнну множинність підходів, тлумачень, інтерпретацій, поміж ними часом і суперечливих, і не вповні прозорих за логікою думки й тому не вельми переконливих. Лякатися такої множинності не слід, але й пропускати повз увагу ті її прояви, які мають засадничий характер і потребують вияснення, теж навряд чи корисно. Адже сама по собі множинність не є самоціллю.

Під цим оглядом дозволю собі доречний, як мені здається, і прямо дотичний до нашої теми відступ-розмисел полемічного кшталту.

* * *

Надруковану щомісячником “Критика” розлогу, “двосерійну” студію головного редактора цього видання Г. Грабовича “Українська література та Європа: апорії, асиметрії, дискурси” [див.: 15] мало хто з української літературно-наукової спільноти обмине своєю увагою – і завдяки самій темі, і далеко не останньою чергою завдяки репутації автора як невтомного збудувача нашого рідного академічного спокою...

Подібно, як у більшості своїх, треба визнати, з правила ґрунтовних, теоретично опоряджених, хоча при цьому часто-густо виклично контроверсійних праць з історії української літератури (не лише української, але зараз мова не про це), зокрема шевченкознавчих, які збаламутили – і небезпідставно – опінію, Г. Грабович і в щойно згаданій студії залишається самим собою. Працю закроєно замашисто, не без зухвалості, з широким хронологічним і фактологічним засягом і відверто, якщо не провокативно, зорієнтовано на “деконструктивістську і ревізіоністичну перспективу”, отже, на дискусію, і це приваблює. Детальний аналіз Грабовичевого дискурсу, головних ідей цього дискурсу та йому ж таки (а не тільки літературно-історичному процесові) притаманних “апорій” і “асиметрій” є предметом спеціальної розмови. Я ж збираюся заторкнути лише один аспект праці Г. Грабовича, а саме шевченківський, у ракурсі теми своєї статті та висловлених вище міркувань.

Найперше, що впадає в око й, м'яко сказавши, подивляє, це місце та семантична вага шевченківського мотиву як компонента загальної структури праці. Ось тільки суто кількісний бік справи: на просторому наративному полі, з-понад тридцяти газетних “колонок” (нехай не всі з них повні) на долю Шевченка припадає лише одна (!). І то урізана. І то остання, уміщена в самому кінці, причім через друкарський інтервал – “зірочку”, тобто підкреслено поза основним текстом статті й, отже, контекстом цілого дискурсу. Увагу й місце, приділені Шевченкові, не можна навіть віддалено порівняти з тим, як репрезентовано П. Куліша й осібно Драгоманова, вони є, безперечно, центральними постатями статті, принаймні її другої частини (“Новітня доба”); притому присвячений кожному з них фрагмент тексту супроводжується величезними як на звичайні газетні мірки портретами. У шевченківському уривку нічого подібного й близько немає, і це аж ніяк не сприймається як недогляд чи випадковість. Г.Грабович не з тих авторів, у яких трапляються випадковості.

Тоді в чому ж тут секрет? Перебираю варіанти відповіді.

Може, мається на увазі, що короткий шкіц про Шевченка вже сам по собі, з огляду на значущість поетової особи (недаремно ж Куліша названо “другою за важливістю після Шевченка постаттю тієї доби”), виконує підсумкову для всієї студії функцію, виступає своєрідним висновком, епілогом, “кодою”? Ні, не випадає. Бо “Висновки”, щоправда “попередні”, *передують* шевченківській кінцівці, та й сам фрагмент за своїм характером на роль підсумку “не тягне”.

Може, навпаки, автор вважає, що місце шевченківської теми у структурі статті якраз відповідає місцю його творчості “на осі Європа / анти-Європа”, що для серйозної розмови про “європейський” чинник у Шевченка бракує матеріалу і що така розмова не має ні підґрунття, ані сенсу? У подібне не хочеться вірити, знаю-бо Грабовича як серйозного шевченкознавця, дарма що не раз і з різних приводів з ним сперечався. Грабович завважує, що Шевченкове “місце на осі”, на його думку, “глибоко неоднозначне” (до цієї тези я ще повернуся), але прямого *заперечення* цього самого “місця на осі” тут, визнаймо, все ж, хвалити Бога, немає.

Припускаю іншу мотивацію авторового наміру. Можливо, Г.Грабович виходить з того, що дискурс Шевченка як “центральної постаті сучасної української літератури й націєтворення” не слід “розчиняти” в загальному наративі, що він заслуговує і потребує окремої уваги, тому й виводить цей дискурс за межі статті задля акцентування окремішності й осібної значущості, мовби роблячи тим самим заявку на майбутній, повніший і пильніший, аналіз, а тут подаючи його своєрідний конспект. Тоді цілком виправданим було б застереження, що “Висновки” є “попередніми”. Можливо, задум і справді був такий (нагадую, що висловлюю тільки своє припущення), але в такому разі він не видається плідним і з методологічного боку коректним. Збагнути його сенс можна лише після прочитання статті до кінця, а під час читання відсутність (за винятком двох побіжних згадок) Шевченка в загальному дискурсі полишає відчуття нічим не вмотивованої (адже нас не попереджено заздалегідь) неповноти, а головно, порушення структурно-семантичних зв'язків, співзалежностей і пропорцій усередині літературно-історичного процесу. Друге: сам задум практично все одно зостається нереалізованим, бо достоту чітко виступає тяглість авторового розмислу, який, попри суто формальне відокремлення Шевченкового уривку, прямо “перетікає” з останнього абзацу “Висновків” до тексту цього уривку. Ідеться про розмисел “драгомановський”.

Сказати, що Г. Грабович високо поціновує Драгоманова, означає нічого не сказати. Це беззастережна *глюрифікація*. Г. Грабович характеризує

Драгоманова як “найвидатнішого європеїзатора в українській історії”, чиї спроби “європеїзувати українські культурні та політичні цінності” він вважає не просто “важливим”, а “навіть героїчним етапом в українській інтелектуальній історії” по 300 років після Берестейської унії. Єдиним попередником Драгоманова на цій ниві названо Мелетія Смотрицького, хоча не гріх, мабуть, було би згадати й деякі інші імена, хоч би Петра Могили й Григорія Сковороди; що ж до “сучасного відтинку” історії, то тут проігноровано європеїзаторську, загальнолюдську (нехай і в химерному поєднанні з хutorянською) складову в діяльності П. Куліша, що визнавав, до речі, і сам Драгоманов¹, а Франка та Лесю Українку взагалі записано всього лише в “послідовники” Драгоманова. Певна річ, ніхто не збирається (та й не зможе, якби й захотів) заперечувати роль і значення Драгоманова, так само й право дослідника на власну концепцію національного духовного розвою. Мені скажуть: і ви маєте таке право, відстоюйте його, сперечайтесь... Так-то воно так, але насторожують заздалегідь заготовані Г. Грабовичем наліпки для тих, хто думає про Драгоманова не так, як він: це або “цивілізовані й велемовні популісти штибу Грінченка”, або, загрозливіше, “малоцивілізовані волюнтаристські (крипто) фашисти штибу Донцова”. Після такої перестороги почуваєш потилицю...

Щодо Шевченка, то його ім'я в міркуваннях Г. Грабовича про Драгоманова не згадується, однак зв'язок поміж цими постатями, точніше – їхнє зіставлення / протиставлення, достоту очевидно й промовисто оприявнюється у “стикуванні” (нехай і через “зірочку”) панівного у “Висновках” драгомановського мотиву з фінальним шевченківським фрагментом.

Останній потребує окремої розправи способом “повільного прочитання”, позаяк його текст становить собою вельми складне й суперечливе переплетіння, у дусі барокового принципу “концептизму”², слухних завваг – зі спірними висновками або непроясненими, наче бігма кинутими означеннями, категоричних (часом аж-аж) тверджень – з ухилистими міркуваннями за принципом “з одного боку – з другого боку”.

Уже перша фраза шевченківського фрагмента криє в собі приховану контроверсію. Сама по собі теза про те, що місце Шевченкової творчості “на осі Європа / анти-Європа” є “глибоко неоднозначним”, ще не викликає спротиву, якщо розуміти неоднозначність як антипод схематизму мислення та площинності оцінок, а оту “вісь” уявляти не як щось статичне, затверділе, а як процес, рух, множинність ракурсів і координат, як притаманну поетичній творчості еволюційну мінливість. Однак у Г. Грабовича поняття неоднозначності постає в іншій функції – не діалектичній, а жорстко розмежувальній. Так, каже він, можна розмістити Шевченка “по боці європейських цінностей свободи й національної самореалізації”; так, можна шукати й знаходити типологічні паралелі й навіть збіги, як це роблять “розмаїті коментатори” (зосібна названо Чижевського і навіть ґлорифікованого щойно Драгоманова), такі підходи до проблеми можливі (і застосовуються), але, за Грабовичем, не суттєві, “не це визначає природу, тобто сутність його (Шевченкової. – Ю. Б.) творчості”. Насправді, вважає він, Шевченкові свободолобство та гострота соціальної критики не тільки не корелюють з європейськими цінностями, а протистоять їм; мовляв, викриваючи “азійський” деспотизм і тиранію царської Росії, Шевченко тим самим заперечує та відкидає “бюрократично-раціональні моделі та цінності”, перейняті від Європи російською імперською системою.

¹ У листі до М. Павлика (25 листопада 1892 р.) він писав, що, на його думку, Куліш “один з українофілів б'є в точку – всесвітньої, людської культури...” [22, 106].

² Польський теоретик бароко XVII ст. М.К.Сарбівський означував цей принцип формулою “узгоджена неузгодженість, або неузгоджена узгодженість” [23, 5].

Зізнаюся, що не вловлюю логіки в цьому твердженні. Виходить, Шевченко не бачив і не розумів соціально-духовної безодні поміж насаджуваними царською верхівкою “бюрократично-раціональними (чи не дивне поєднання цих двох, таких цілковито “різномірними”, означень? – Ю. Б.) моделями”, запозиченими від монархічної Європи, і *справжніми* європейськими цінностями – ідеями гуманізму, свободоловства, романтичного поривання до ідеалу, розквітості мислі, які запліднювали кращу частину загальноросійської духовної просторони, зокрема і його власну творчу свідомість. Посилання на Шевченкові “іронічні коментарі про “мудрих німців” (“І мертвим, і живим...”, “Розрита могила”) незручно навіть спростовувати, аби не образити поважаного автора підозрою, боцімто в шевченківському “куцоу німці” він справді вбачає етнічного німця чи то – ширше – європейця, а не “символ позиченого розуму” [24, 51], яким послуговуються “рідні” безбатченки.

Отака Грабовичева “неоднозначність” – одверто сказавши, не надто “глибока” й не така вже “неоднозначна”. Утім через кілька рядків частка “не-” легкома (і, визнаємо, цього разу цілком логічно) взагалі відпадає, і чітко оприявнюється вповні *однозначна* теза, згідно з якою постава Шевченка – передовсім як поета – “не збігається з європейською, чи пак європейською моделлю”, у нього *своя думка* – “трансцендентна (і часом ірраціональна), архетипна, мітологічна, міленарна й надчуттєва”, своє “національне й універсальне, незаторкнуте інтелектуальним, історичним чи культурним посередництвом Європи”.

Отже: ось тут Шевченкові ірраціоналізм і мітологізм (без останнього, ясна річ, Грабович не був би Грабовичем) – а ось приземлений, буденний європейський раціоналізм... Ось ментальна українська надчуттєвість – а ось “німецькі” (в сенсі – європейські) холодний розсуд, бездушна черствість, жорстока влада грошви... Ось наше “громада – великий чоловік”, наше колективне (колективістичне) несвідоме – а ось західний культ індивідуального “Я”, прав особистості... Майже перефразований Кіплінг: Європа є Європа, Шевченко є Шевченко, і разом ним не зійтися...

Зізнаюся: подані тут антиномії дещо згущені й загострені порівняно з Грабовичевими тезами, але, визнайте, що, по суті, вони приховані в цих тезах, присутні в них у “згорнутому” вигляді, я їх усього лише оприявнив, “розгорнув”, вивів на поверхню.

Зізнаюся і в іншому: хочеться думати, що метою Грабовича не були подібні антиномії, що його намір (і він тоді заслуговував би на всіляку підтримку) полягав у тому, щоби подолати в потрактуванні Шевченкового європеїзму традицію примітивного, “одноклітинного” окциденталізму як донцовського штибу, так і советського, який замикав цей європеїзм виключно на “революційних” орієнтаціях і паралелях; що Грабович хотів і намагався актуалізувати національно-самобутнє в універсалізмі Шевченка, відмовитися од прямолінійного пошуку “збігів”, запозичень і впливів, запропонувавши нетривіальний підхід до розуміння національних “закоріненості й ідентичності” мистця як *складових* його європейськості. Якщо моє припущення має підстави й задум справді був таким, то заради його втілення, їй-право, варто було би не пошкодувати сил, часу та газетної площі, розгорнутого й тонкого аналізу (ба *мікроаналізу*), переконливої аргументації. Замало суто *декларативної* заміни “збігів” – “незбігом”, європейського – “своїм”, однієї “моделі” – іншою. Скоромовка, конспективність, надмірні лаконізм і категоричність аж ніяк не надаються для розгляду проблеми такого ступеня складності.

Інакше що виходить? Виходить, що отримуємо апорію, сформульовану не менш однолінійно, ніж ті, яким вона мала протистояти, – апорію “незаторкнутості” Шевченка “інтелектуальним, історичним чи культурним посередництвом

Європи". Звичайно, цнота, незайманість, "незаторкнутість" – великі цінності, але, погодьтеся, зовсім в іншій сфері людського життя, цнота ж інтелектуальна, "незаторкнутість" культурна, заперечення духовного "посередництва" як характеристики *мистця* не можуть сприйматися за компліменти на його адресу, вони не є синонімами його національної "закоріненості й ідентичності", радше – обмеженості та провінційності. Така постава тягне нас назад, до давно, здавалось би, подоланого, римуючись – хотів того Грабович, а чи ні, – з гоголівським ("несамовитого" не чіпаю) "дьюгтем" та "жакжасменівським" провансальством і вочевидь із драгомановськими "квасами та сердитостями", які, хотілось би сподіватися, навряд чи до вподоби Грабовичеві за всієї його апологетизації Драгоманова.

Масштаб й інтенсивність європеїзаторських інтенцій і конкретної діяльності в цьому напрямку Шевченка та Драгоманова Грабович прямо ніде не зіставляє, проте характеристики кожного під цим оглядом говорять самі за себе. Якщо Драгоманов – "найвидатніший європеїзатор", то про Шевченка категорично сказано, що йому "складно приписати євроцентричну візію чи програму". Щоправда, тут-таки, без усякого переходу, Грабович несподівано коригує цю свою оцінку: він посилається на відому передмову Шевченка до нездійсненого видання "Кобзаря" 1847 року й висловлює думку, що поет, згадуючи Скотта, Бернса, Караджича, Шафарика, нібито "прямо вказує, що писання й друкування української літератури потребує суворого дотримання міжнародних, імпліцитно – європейських <...> стандартів".

Я, правду сказавши, це коригування не вважаю вдалим ходом Грабовича. По-перше, якщо прийняти його завваження, мусимо визнати, що Шевченко своїми спробами спрямувати українську літературу в європейське річище значно *випередив* "найвидатнішого європеїзатора", а це суперечить усій логіці міркувань Грабовича і про роль Драгоманова, і про місце Шевченка "на осі Європа / анти-Європа"; кінці з кінцями тут не сходяться¹. По-друге, і це головне: гідне подиву, як Грабовичеві вдалося відчитати в передмові Шевченка вимогу (бодай імпліцитно висловлену) "суворого дотримання" українським письменством європейських "стандартів", поготів відшукати в ній сам цей термін, який належить радше до сучасного "ділового" sleng'u, а ніяк не до Шевченкової мовної практики... Про мене, патос передмови, мисль її автора спрямовані не так на "європейськість" української літератури, як передовсім на утвердження її національної самобутності, народності, але діалектика в тому, що саме ці риси визначають її природне й осібне місце на європейському літературному кону...

Двоїсте враження полишає інше спостереження Грабовича, а саме, що в своїй передмові Шевченко посилається (наразі без уточнення, в якому контексті й з якою метою) на приклади виключно з українського та європейського літературного досвіду, або, словами Грабовича, звертається до "очевидно неросійських, себто не регіональних і маргінальних" явищ. Справді, Гоголь, приміром, ідентифікується Шевченком не так, як російський письменник, як

¹ Тезу про "випередження", якщо вже заторкувати це питання, наочніше міг би проілюструвати інший приклад; я вже мав нагоду його наводити, нині не втримаюсь від повторення. Справа в тому, що саме Шевченко першим, і то не тільки в українському письменстві, а в цілому загальноросійському літературному просторі (до якого він тоді так чи інакше належав), у поетичному фрагменті "Юродивий" (1857–1858) відкрито виявив, як пам'ятаємо, свої політичні симпатії до принципів західної демократії, до "нового і праведного закону" – Декларації незалежності США та її батька, Д. Вашингтона. До цього панівною була висловлена Пушкінін у статті "Джон Теннер" різко негативна постава, яка, суттю, поклала початок антиамериканським настроям у тодішній (і ще більше в сучасній) російській суспільній та літературній опінії. Цю поставу підтримав Гоголь у "Вибраних місцях із листування з друзями", назвавши Сполучені Штати "мертвечиною" [див. про це: 2, 413].

лише українець, котрий пише російською, бо “свого язика не знає”; є одна, щоправда, семантично посутня, згадка ймення російського письменника, це Грібоєдов, строфу з його комедії “Горе з розуму”, спрямовану проти “чужевластья мод”, узято за епіграф до передмови. Цим, властиво, й обмежена “присутність” у передмові російської літератури. Тож спостереження Грабовича має під собою ґрунт, але чи дає воно підстави для категоричного висновку, ніби Шевченко виявляє тут своє ставлення до російської літератури як до “регіональної і маргінальної”? Гадаю, що ні. Проблема жодною мірою не надається для однозначних формул, вона потребує спеціальної, і притому дуже виваженої, розправи. Що Шевченкові російська література в цілому, за виїмком кількох імен (Рилєєв, Лермонтов, Козлов, Салтиков-Щедрін, Герцен, не кажучи вже про Гоголя), не була близькою, що він ставився до деяких її явищ і постатей, зокрема знакових (Пушкін, Некрасов), часом байдуже, часом критично, це річ відома; однак відомим є і те, що він цю літературу добре знав, кращі її зразки цінував, суттю – так чи інакше перебував у її “оточенні”. До речі, парадоксальний (утім прикметний для того часу й тих умов) факт: своєю непересічною обізнаністю з явищами європейських літератур, крім польської та почасти французької, а отже, опосередковано, спрямованістю вектора своїх інтересів і розмислів не в російський, а в європейський бік, – цим Шевченко зобов'язаний “посередництву” якраз російських перекладів. Однак про це, я певен, Грабовичеві немає потреби нагадувати.

Справа не в тому. На жаль, Грабович робить своє, як уже було сказано, не позбавлене зерня правди спостереження якомось мимохідь, мовити б, “у дужках”, висловлена у зв'язку з цим мисль веде до сумнівного висновку, а не до того, який логічно випливає з цього спостереження. Маю на увазі витоки й напрямки процесу європеїзації української літератури, якими вони виглядають у Шевченка та в Драгоманова. А висновок такий, що в цьому пункті вихідні позиції обох авторів засадничо різноспрямовані. Шевченка цікавить безпосередньо першоджерело, європейський літературний процес – нехай і з усіма його суперечностями, але й з усіма, він певен, плідними, перспективними для рідного письменства тенденціями. Натомість Драгоманов вирішальним чинником у справі долучення української літератури до європейських духовних вартостей, традицій, досвіду вважає *передовсім і тільки* “посередництво” літератури російської як, мовляв, більш зрілої, “європеїзованої”. Отакої: “європеєць” до самої кості й “найвидатніший європеїзатор” українства відводить українському письменству роль пахолка, якому слід пройти вишкіл у метрів російського “західництва”, тоді як учорашній кріпак з його “неуцтвом” і “нахапаною наукою” шукає для рідного письменства шляхів до Європи, і то не заради “чужевластья мод”, а щоб і в людей повчитись (бо відчуває – повчитись треба і є чого), але й про себе, про Україну розповісти, відкритися Європі, світові, людству.

* * *

...“Читати він (Шевченко. – Ю. Б.), здається, ніколи не читав при мені; книжок, як і взагалі нічого, не збирав. Валялися в нього і на підлозі й на столі розшарпані книжки “Современника” та Міцкевича – польською мовою” [2, 390], – так пише у своїх спогадах російський скульптор і графік М. Мікешин. Свідченню людини, яка замолоду була доволі близька поетові, доброзичливо до нього наставлена й потім багато зробила для увічнення його пам'яті, здавалось би, можна вірити. Драгоманов і повірив, він охоче цитує Мікешина, вважаючи, що той потверджує його тезу про брак у Шевченка “образовання чоловіка взагалі й письменника

зокрема” [12, 39]¹. Сучасний дослідник В. Смілянська тверезо оцінює плюси та мінуси спогадів Мікешина, наявність у них поряд зі щирим пієтетом до поета прикрих елементів суб’єктивізму, що “не додає його матеріалу вірогідності” [25, 10]. Це повною мірою стосується і сказаного Мікешиним про нібито властиву Шевченкові байдужість до читання.

Свої спогади Мікешин писав у зрілому віці, але переповідалося в них враження сливе двадцятилітньої давності, тож і давалися взнаки незрідка притаманні молодості поверховість погляду та легковажність суджень. Спростовувати останні сьогодні – шкода праці, вони давно спростовані українським шевченкознавством, яке досконало дослідило широчезне коло літературних, мистецьких, історичних зацікавлень Шевченка, його лектуру, особисту книгозбірню до- й післязасланчого періоду, без пересади, силу-силенну згадок, посилань та ремінісценцій у поетових творах, найбільше – прозових (“Близнець”, “Художник”), у Щоденнику та листуванні. Достатній ступінь розробленості питання, зокрема в його “європейському” ракурсі, звільняє мене від необхідності зупинятися тут на списках і деталях, обмежуся заввагою, що наразі воно, за всієї його вагомості, цікавить мене не само по собі, а радше як передумова, доконечний “щабель” для виходу на вищий рівень – до аналізу заявленої в наголовку теми в системному, компаративістичному аспекті.

Саме з цього пункту погляду мою увагу привернули висловлені В. Матвіїшином у вступі до його монографії “Український літературний європеїзм” міркування про те, що в розробці зазначеної проблеми важливими є “не вишукування ремінісценцій” і “не з’ясування впливу на українське письменство різних явищ зарубіжних літератур” (хоча, про мене, у цих застереженнях варто було б обійтися без зайвої категоричності); важливе, акцентує дослідник, передовсім “пізнання складного процесу взаємодії самобутніх національних літературних систем, в якій українська література відіграла важливу роль” [16, 3]. “Процес”, “взаємодія”, “системи” – ці поняття, зведені до купи, справляють обнадійливе враження, подумалося мені, у кожному разі, маємо не набридлу “впливологію”... За потвердженням своїх очікувань звертаюся до розділу про Шевченка. Насторожила назва розділу: “Європейське мистецтво у творчій рецепції (письмівка моя. – Ю. Б.) Тараса Шевченка” – виходить, мова йтиме лише про односпрямований процес *сприйняття* поетом європейського мистецтва. Щоправда, тут-таки означається й зустрічний рух – *сприйняття* Шевченкової спадщини “поза національними кордонами”. Гаразд, обидва аспекти важливі й, звісно, не викликають сумнівів. Але де ж “взаємодія систем”, що на неї я покладав надії? На жаль, вона тут трансформована в невиразно-пасивне “співвідношення”, поняття доволі далеке від декларованої та очікуваної “системи”... Зникло й поняття “європеїзм”, його заступила стандартна й розпливчата формула з рятівним для всіх випадків життя єднальним сполучником “і” (“Шевченко і світова культура”). Подальші авторові роздуми не виходять за рамці ретельного (й, поза сумнівом, корисного) перерахування прикладів обопільної *рецепції*, тимчасом обіцяних “взаємодії систем” та “європеїзму” стосовно творчості Шевченка в розділі, на жаль, шукати годі².

¹ У pendant до М. Мікешина і в тому ж самому виданні [26] висловився І. Тургенєв: “Читав Шевченко, я гадаю, дуже мало...” [25, 382].

² Застережуся, що не кажу наразі про інші розділи монографії, поготів не оцінюю її в цілому. Праця корисна, насичена цікавими фактами з галузі “рецептивної естетики” (щоправда, я не певен, що цей термін ужито автором коректно, адекватно принципам “констанцької школи”, зокрема її чільного представника Г. Р. Яусса) та “інонаціонального буття”, проте боюся, що фактологія тут абсолютно домінує, так і не перетоплюючись у теоретичний дискурс українського літературного європеїзму.

Дещо ближче до цих понять стоїть поширений у практиці шевченкознавчої компаративістики, як і компаративістики взагалі, осібно в “європейському” її сегменті, підхід, суть якого зазвичай означається виразом “на тлі”. Поширений, як на мене, понад міру, часом на межі стереотипізації, хоч як такий уповні придатний для характеристики одного із засобів компаративістичного аналізу, принаймні його початкової стадії.

Є, однак, у цього “на тлі” діткливе місце – неunikне, не залежне від наміру дослідника акцентування моменту відстороненості, окремішності центрального об’єкта від “тла”, що парадоксальним чином вносить у ситуацію зіставлення, тобто *зближення*, непередбачений момент *розрізнення*. Причём розрізнення, котре йде не на користь “об’єктові”, він-бо внаслідок такого зіставлення-розрізнення хоч-не-хоч опиняється поза “тлом”, бо сприймається не як питома частка того “тла”, а як щось для нього стороннє, отже, потрібні зусилля, щоб знайти пункти дотику й тим довести можливість і закономірність порівняння.

Що йдеться не про похибку того чи того дослідника, а про ґандж методологічний, закладений у природі самого підходу, наочніше видно на прикладі не так численних пересічних шкіців подібного стибу, побудованих на методології “тла”, як радше серйозних праць цього спрямування. До останніх, поза сумнівом, належить відома в шевченкознавстві розлога студія Ю. Бойка-Блохина “Творчість Тараса Шевченка на тлі західноєвропейської літератури” [див.: 6]. Я в цілому поділяю позитивне ставлення до неї М. Ільницького, який у своїй ґрунтовній, креативно зарядженій статті про українське еміґраційне шевченкознавство [див.: 14] слушно завважує засадничу супротиставність методології Ю. Бойка-Блохина советським ідеологічним постулатам, його наставленість (у низці випадків реалізовану) на виявлення в Шевченка не тільки збіжностей і паралелей із “західноєвропейською літературою”¹ (хоча й вони цікаві та безперечно потрібні), але передовсім типологічних спорідненостей. Так, це справді в Ю. Бойка-Блохина є. Прошу, однак, звернути увагу на не дарма вжиті мною застережливі звороти (“у низці випадків”, “не тільки”, “передовсім”), це не просто стилістичні фігури, вони мають посутній сенс. Обраний Ю. Бойком-Блохином кут зору – “на тлі” – від початку не передбачає розгляду загальноєвропейського літературного процесу в його найвиразніших, домінантних компонентах і разом у діалектичній цільності, тому творчість Шевченка зостається – попри ті чи інші вдалі локальні рішення – збоку від цього процесу, *поза* ним, постає українського мистця постає лише як *об’єкт* для зіставлення, *суб’єктом* літературно-історичного розвитку він може стати лише за умови розгляду його як невід’ємного та повноправного учасника європейського *літературного полілогу*.

От ми й підійшли до ключового поняття наших міркувань – до поняття полілогу.

Є очевидною перевага “методології полілогу” перед “методологією “тла”, і полягає ця перевага в тому, що письменник уміщується в контекст (систему) як питома частка (компонент) цього контексту (системи), його творчість розглядається не просто в *зіставленні* з іншими, у якомусь сенсі, тією чи тією мірою суголосними (а чи, навпаки, супротиставними їй) літературними явищами, а у взаємодії, у взаємовпливі з ними. Притому останні можуть здійснюватися як безпосередньо, у живий, контактний спосіб, так і в спосіб опосередкований, “віртуальний”, самими учасниками процесу навіть не усвідомлений, хоча від того не менш реальний.

¹ Не зупиняюся на сумнівності пропонованого Ю.Бойком-Блохином поняття “західноєвропейська література” – саме так, в однині, без географічного, національного, генетичного та будь-якого іншого розрізнення, – це потребувало б окремої розмови й відвернуло б од основної теми.

Поняття полілогу (наразі – літературного європейського) можна розглядати у двох значеннєвих вимірах. Один – *емпіричний*, або комунікативний; тут поняття “полілог” постає у своєму первісному, *денотативному* сенсі, тобто як взаємообмін різноманітною інформацією (думки, міркування, полеміка, репліки, запитання-відповіді тощо) поміж двома й більше “мовцями” – учасниками процесу спілкування. Це широкий спектр форм і способів контактування представників різних літератур, особисте знайомство й дружба письменників, їхні зустрічі й листування, а чи навпаки – відверта особиста або професійна неприязнь, неприйняття, незгода в поглядах на творчість одне одного чи на літературу взагалі, обмін прямими або прихованими полемічними випадками та ущипками тощо; останнє хіба не є, зрештою, так само своєрідною формою “полілогу”, дарма що він проходить у, сказати би, “мінусовій” площині?

У другому вимірі, – який, важливо наголосити, не протистоїть першому, а виявляє інший аспект того ж самого поняття, – “полілог” постає в *метафоричній* функції, на означення поліфонічного характеру європейського літературного процесу, його багаторівневої структури, ідейного, семантичного та поетикального (не кажучи вже про мовне) розмаїття. Досить глянути хоча б на кілька довільно обраних зіставлень: літератури англійська й, скажімо, чеська, іспанська та шведська, французька та німецька, данська й українська, ісландська та російська тощо... А ще ж візьмімо до уваги інші чинники – наявність чітко окреслених і тією чи тією мірою автономних утворень, як, приміром, базована на етноісторичній близькості група літератур слов'янського ареалу або такі цілковито окремішні мовно-літературні феномени, як літератури угорська, фінська, албанська. А відмінність релігійно-конфесійних складових літературної свідомості: західно- та східно(візантійсько)християнська традиції, католицизм, православ'я, різні відгалуження протестантизму, ісламські елементи... Яке складне, яке дивовижне плетиво зв'язків, впливів і взаємовпливів, типологічних зближень і моментів виразного протистояння. Головний об'єднавчий чинник, запорука плідного співіснування європейських літератур – *полілог* як контрапунктова злука, типологічне зближення в процесі розвитку та функціонування різних, незрідка супротиваних елементів – схожого з несхожим, гармонії з дисонансами, паралелей з перетинами, впливу з відторгненням¹. Причетність до цього полілогу, пряма або опосередкована участь у ньому визначають європейський вектор національної літератури, міру, ознаки та специфічні особливості її *європеїзму*.

Щодо європеїзму властиво *українського* (якщо брати наразі поняття “європеїзм” як термін на означення конкретного культурно-історичного феномену, а не тяглого й розмаїтого процесу українсько-європейських зв'язків і взаємовпливів), то такі його особливості опукло виявляються в зіставленні із зовні, а радше – позірно, схожим явищем в історії російської духовної культури. Означмо під цим оглядом лише два присутніх чинники.

Перший – хронологія. У російській духовно-культурній історії явище європеїзму пов'язане й чітко окреслене першими десятиліттями XIX ст. [див.: 1], тоді як в Україні європеїзм став виявляти перші ознаки лише в другій половині століття, точніше – навіть пізніше, з появою модернізму, на зламі століть, у новітній час, і сформувався він не в минулий “момент”-етап історичного розвитку, не в тимчасове *явище*, а в тяглий *дискурс*, який не втратив актуальності й досі.

¹Зазначу, що в обох наведених вимірах синонімом “полілогу” може виступати поняття “діалог”, яке незрідка з чистого непорозуміння тлумачиться в сенсі спілкування лише двох мовців: грецький префікс “діа-” (“через”) помилково береться за числівник “ді-” (“два”). У статті з метою акцентуації моменту множинності перевагу віддано поняттю “полілог”.

Другий чинник – соціоідеологічний. Осердя російського європеїзму як “умонастрою” (означення російського дослідника В. Щукіна [39, 112]) складали передовсім культурні інтенції дворянської еліти, її тяжіння до європейських традицій та духовних вартощів, що різко відмежовувало європеїзм від переважно різночинного “західництва” з його войовничим “ідеологізмом”. Український же європеїзм від початку ототожнився з окциденталізмом, властиво – “західництвом”, і то не лише тому, що це поняття ширше від російського європеїзму, переважно французько-німецького за спрямованістю (згадаймо хоч би “новий і праведний закон” Вашингтона в Шевченка), а передовсім тому, що саме ідеологізм і чіткий національний вектор були і є для окциденталізму підставовими соціопсихологічними засадами, котрі з особливою гостротою оприявнювалися на переламних етапах національної історії (Берестейська унія, діяльність Петра Могили, Івана Мазепи). Парадигма “Європа” / “Окцидент” стала для України своєрідним “послаництвом”, заклик до вибору “римського шляху”, до відмежування від “Азіопи”-Москви¹; під знаком цієї парадигми в українській культурній свідомості утверджується гостре, забарвлене ностальгією та “меланхолією” бажання повернути Україні втрачену колись її відпочаткову, питому причетність до європейської цивілізації, під її впливом “формується модерна українська національна ідентичність” [7, 9].

* * *

...І от – Шевченко.

Як бути в цьому випадку? Чи коректно, з огляду на означені повище хронологічні рамці “європеїзму-окциденталізму”, уписувати Шевченка в контекст понять, котрі виникли (принаймні стосовно України) вже *після* нього? Чи доречно шукати, слідом за Г. Грабовичем, у програмовій передмові до “Кобзаря” 1847 року “імпліцитну” орієнтацію на “європейські стандарти”?

Відповідь: і ні, і так. Певна річ, з позиції буквальної (щоб не сказати – формальної) термінології та хронології відповідь напрошується однозначно негативна, не інакше. Водночас духовні (отже, і літературні) явища, як ми знаємо, далеко не завжди чітко дотримуються жорстких, нехай і бездоганно правильних схем, зчаста “виплескуючись” за їхні межі та примушуючи дослідника шукати нестандартних, гнучкіших критеріїв і підходів. Так, ані український “європеїзм”, ані “окциденталізм” як наукові терміни й означення за Шевченкових часів ще не ввійшли до національної літературної свідомості, такою була реальність; але не менш незаперечною реальністю було існування розмаїтого європейського літературного процесу як складного та багатоаспектного *контексту*, усередині якого розгортався – про що вже йшлося – прямий та опосередкований *полілог* різних літератур, текстів, письменницьких доль та індивідуальностей. Подібно як реальністю (так само незаперечною, дарма що далеко не завжди чітко оприявленою) була, хоч найчастіше й не пряма, не контактна, а опосередкована, часом самим мистцем не усвідомлена, його участь у цьому полілозі або принаймні та чи та міра причетності до нього. Видається очевидним, що значення головного (а суттю, ледве чи не єдино можливого) методу дослідження набуває метод порівняльно-типологічний [див.: 18].

От під яким кутом зору я вважаю не тільки можливим і коректним, а й необхідним звернення до “європейської іпостасі” Шевченка, тим більше що факти біографії та творчості свідчать про його очевидний інтерес до “Європи / Окциденту”, тобто Шевченко все-таки *був*, усупереч думці Г. Грабовича, “заторкнутий” їхнім “інтелектуальним, історичним чи культурним посередництвом”.

¹ У такому ракурсі окциденталізм розглядається у працях Д. Донцова, В. Липинського, В. Яніва.

Не кажучи вже ще про одне “тим більше”: дослідження явищ і процесів минулого зовсім не передбачає обмеження аналітичного арсеналу виїмково рамцями тогочасних категорій і понять; річ ясна, аналіз провадиться в цьому “категоріальному контексті”, інакше неunikні зміщення “історичної оптики” в оцінках та висновках. Водночас жодною мірою не менш важливою є “оптика історичної відстані”, застосування пізніших, ба сучасних методів, критеріїв, понять, нового категоріального апарату, що зчаста кидає на явища минулого нове світло.

Так і з Шевченком. Унікаючи в наших аналітичних студіях примітивного “осучаснення” мистця, чітко зберігаючи історичну дистанцію поміж його інтересом, скажімо, до європейського ренесансного малярства, творчості Данте, Петрарки, Р. Бернса, А. Міцкевича та ін. і такими поняттями, як “європеїзм”, “європейскість”, “окциденталізм” (до них додаю і “полілог”), не сахаймося й останніх, якщо хочемо збагатити і вточнити наші уявлення та критерії.

* * *

Тут ми опиняємося перед головним питанням: як же саме, яким чином і способом Шевченкові творчість, світогляд, ідеали, історіо- та націософія, його літературна свідомість, естетика, поетика прилучалися до європейського полілогу, ставали його питомими компонентами? Як слово українського поета, його “голосова партія” впліталася в європейську літературну поліфонію? У які “силові поля” європейського літературного полілогу він органічно вписується?

Таких “силових полів” означую тут – побільшено та конспективно – три, застерігшися щодо певної умовності цього розрізнення, оскільки значна частина контенту становить, як свідчить конкретний аналіз, своєрідний “спільний знаменник” для всіх трьох сегментів, мотиви, теми, проблематика, навколо яких точиться полілог, повторюються за коваріативним принципом. Менше з тим, проведене розрізнення є необхідним як методологічне підґрунтя аналізу.

Отже:

Слов'янський ареал. Мотивації та передумови його ваги, біографічні, особистісні, історичні та геополітичні чинники (найперше стосовно польської складової), творчі взаємини та перегуки, спільні романтичні ознаки, контактні зв'язки та типологічні зближення – ці аспекти слов'янської теми в Шевченка достоту детально досліджені українським шевченкознавством. Головне полягає в тому, що в сучасній Шевченкові політичній, соціальной та духовній обстановці на європейських теренах слов'янське питання було одним з ключових, мало *комплексний* характер, значною мірою акумулюючи в собі антиімперські (Росія, Австро-Угорщина) національно-визвольні та революційні устремління¹, й ідею всеслов'янського єднання як антипода імперського панславізму, і проблематику загальнослов'янського духовно-культурного відродження, утвердження засад національності та народності, традицій романтичної міфогероїки в її пов'язаності з історизмом та профетичною вірою в майбутнє слов'янства, і тугий вузол етнічних, релігійно-конфесійних, філософсько-етичних, екзистенційних проблем слов'янського світу. В рамках цього широкого тематичного спектра

¹ Останні, слід застеретися, виходили далеко за суто слов'янські межі, мали всеєвропейський характер. До суголосного з Шевченком – змістом і патосом – типологічного ряду романтичної літератури визвольного-національного, революційного або, у кожному разі, гостро соціального спрямування, поряд з польською національно-консолідууючою патріотикою А. Міцкевича, Ю. Словацького, С. Гоцинського, чеським і словацьким “будительством” Я. Коллара, Ф. Челаковського, належали поети угорської революції Я. Арань та, за визначенням О. Білецького, “найбільш співзвучний” Шевченкові Ш.Петефі [5, 297], література доби французької революції 1848 р., німецького “Sturm und Drang”у, італійського Risorgimento, іспанських “нумантіїців” тощо.

на європейському полі, у його східному (польсько-українсько-російському), середньо-східному (чесько-австрійському), балканському (сербсько-хорватському) сегментах розгортався багатоаспектний полілог слов'янських літератур із часами гостро полемічних питань історичних взаємин, шляхів та перспектив суспільного, духовно-культурного й інтелектуального розвитку. Як питомі, причім виразно активні, компоненти цього комплексного полілогу цілком підставово можуть бути означені Шевченкові поеми "Гайдамаки" (включно з перейнятою патосом всеслов'янського єднання післямовою) та "Єретик", антицаристські, антиімперські твори ("Сон. – У всякого своя доля...", "Кавказ", "Юродивий"), лірика філософсько-етичного спрямування. Вдалими прикладами такого комплексно-компаративістського підходу я вважаю проведену свого часу І. Дзюбою вірцеву розправу над Шевченковим "Кавказом" [див.: 10] та аналіз Є. Нахліком на ґрунті трьох слов'янських літератур романтично-філософського полілогу навколо міфологеми "Доля", узятої в контексті історіософської та екзистенційної проблематики [див.: 20].

Росія. Названа праця Є. Нахліка прикметна, поза іншим, ще тим, що в ній російська література (зосібна романтична творчість Пушкіна та Лермонтова) розглядається як *слов'янська*, у рамках всеслов'янського ареалу; поезія Шевченка, його екзистенційні рефлексії постають в органічному українсько-польсько-російському літературно-філософському полілозі. Відзначити цей факт важливо з огляду на специфічну ситуацію, що склалася з проблемою "Шевченко та російська література" в останні роки, коли "повінь" офіційної кон'юнктурної тріскотняви змінилася сливе повним, і то не менш кон'юнктурним мовчанням. Тимчасом проблема не тільки не розчинилася в історичній простороні, а в умовах посилення на північно-східних слов'янських теренах тенденцій "нового євразійства" неоімперського штибу набула нової (саме *нової!*) актуальності. Стає як ніколи очевидним, що спадщина Шевченка, котрий жив, "карався, мучився", творив у загальноросійській простороні, значною мірою була не чим іншим, як багатолітнім полілогом (діалогом) з російською літературою і, отже, питомою складовою літературного полілогу слов'янського й загальноєвропейського. Послання Шевченка "Гоголю", його захоплення "Мертвими душами" та "Ревізором", "благочиння" перед Салтиковим-Щедриним, висока (повіримо свідченням П. Куліша та Я. Полонського) оцінка Пушкіна як поета, творів К. Рилєєва, В. Жуковського, М. Лермонтова, навіть Алексея Хом'якова, свого ідейного антипода, – доброзичливо-позитивний аспект цього полілогу. Водночас лейтмотивом проходить у Шевченка прихована і відкрита полеміка з тим же Пушкіним ("Мідний вершник", "Полтава"), яка вочевидь корелює з антиімперською, антиколоніальною темою як однією з провідних у всеєвропейському, передовсім слов'янському, літературному полілозі. Подібне можна сказати і про більш ніж складне ставлення Шевченка до російського слов'янофільства, особисті дружні взаємини з окремими особами (наприклад, із С. Аксаковим) уступали в суперечність із категоричним неприйняттям панславістичної та монархічної за своєю природою концепції. Ці проблеми, що, суттю, мають, без пересади, всеєвропейський засяг, останнім часом, на жаль, не привертають до себе такої уваги українського шевченкознавства, на яку заслуговують. Опріч названої повище монографії Є. Нахліка, можу згадати вже достоту давню працю знову ж таки І. Дзюби про Т. Шевченка та Алексея Хом'якова [див.: 9], його міркування про кореляційні зв'язки Шевченкової творчості з контекстом сучасної йому російської літератури, зокрема з Пушкіним, у монографії "Тарас Шевченко. Життя і творчість" (К., 2008) [див. про це: 3].

Народ і слово. Шевченко, імовірно, не знав праць Й. Г. Гердера й ніде не згадає його ймення; з цієї ж причини, очевидно, відсутнє воно й у “Шевченківській енциклопедії”, що навряд чи правильно, бо говорити про проблему народності літератури взагалі, зосібна й у Шевченка, обминаючи цього вченого, який, у суті справи, започаткував й обґрунтував концепцію народно-національних джерел літератури та мистецтва, неможливо. Ідеї Гердера (що їх іноді звужено означають як “фольклорний романтизм”) мали величезне значення для формування засад *народності* в європейській культурі, історіософській та естетичній мислі кінця XVIII – початку XIX ст., зокрема й в українських. Є підстави говорити про опосередкований вплив цих ідей на Шевченка хоча б уже тому, що ними захоплювався відомий дослідник і збирач документів з історії України Андріян Чапа (1760–1822), якого деякі дослідники вважають одним із імовірних авторів “Історії Русів”, а останню Шевченко, як відомо, високо поцінував, незрідка почерпуючи з неї відомості та сюжети для своїх поетично-історіософських творів.

Так чи так, очевидним є *корелятивний* зв'язок з поширеними в Європі ідеями Гердера знакової Шевченкової передмови до “Кобзаря” 1847 року, яка об'єктивно вводить проблему народності українського письменства в контекст європейського полілогу про шляхи зближення національної літератури з народним життям, звернення до джерел національної історичної пам'яті, закріпленої в народно-пісенній творчості (“...прочитайте [ви] думи, пісні, послушайте, як вони (“свої мужики”. – Ю. Б.) співають”, як при цьому “плачуть, наче справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать”, як, нарешті, “вони говорять меж собою шапок не скидаючи”, тобто почувавши себе – завдяки мові! – самими собою, рівними поміж рівними, вільними поміж вільними...).

Оця вільна розмова, ця рідна, питоменна національна мова є, впевнений Шевченко, *осердям* народності письменства, передумовою й неодмінною ознакою української літератури: нехай собі інші “пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово”. І – звернімо увагу: відстоюючи це своє твердження, Шевченко посилається на досвід (як позитивний, так і неґативний) інших європейських літератур – шотландської (Бернс, Скотт), слов'янських (Караджич, Шафарик, наразі виїмково позитивний, бо “не постриглись у німці”, хоча так було б їм “зручніше”), поміж ними й російської (Гоголь), і рідної української... Останню – з усіма її огріхами, але живу, реальну, таку, що про неї природно судити за європейськими критеріями.

Знаковим слід визнати вже сам *факт* залучення Шевченком європейських імен і прикладів до розмислу про українську літературу – він маркує інтерес поета, його обізнаність в європейській літературі, і це слугує якраз одним зі свідчень отого самого “посередництва Європи”, що його, як пам'ятаємо, заперечує та неґує Грабович.

Нагадаю, що я від самого початку означив характер своїх нотаток як “Передні міркування”. Більш-менш задовільну відповідь на заторкнуті (й незаторкнуті) у них питання може дати хіба лише розгорнута, багатоаспектна розправа; плекаю надію, що іще матиму час і сили для такої роботи, а може, це буде колективна праця. Наразі ж обмежую своє завдання “жанром”, мовить би, *передрозгляду*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анненкова Е. Гоголь и русское общество. – Гл. I, раздел I: Русский европеизм как историко-культурное явление. – СПб, 2012.
2. Барабаш Ю. Т.Г. Шевченко. Семантика и структура поэтического текста. – М., 2011.
3. Барабаш Ю. “Шевченківський текст” Івана Дзюби // Барабаш Ю. Просторинь Шевченкового слова. Текст–контекст. Семантика–структура. – К., 2011.

4. *Белинский В.* Собр. соч.: У 9 т. – М., 1982. – Т. 9.
5. *Білецький О.* Світове значення творчості Шевченка // *Білецький О.* Збір. праць: У 5 т. – К., 1965. – Т. 2.
6. *Бойко Ю.* Вибрані праці. – К., 1992.
7. *Гундорова Т.* Меланхолія по дорозі в Рим, або Дискурс українського окциденталізму // *Європейська меланхолія. Дискурс українського окциденталізму.* – К., 2008.
8. *Данилевский Г.* Знакомство с Гоголем. [Из литературных воспоминаний] // *Исторический журнал.* – 1888. – № 12.
9. *Дзюба І.* “У всякого своя доля” (Епізод із стосунків Шевченка зі слов’янофілами): Літ.-крит. нарис. – К., 1989.
10. *Дзюба І.* “Застукали сердешну волю...” // *Дзюба І.* З криниці літ: У 3 т. – К., 2006. – Т. II.
11. *Дзюба І.* Сто років тому. З історії відзначення Шевченкових ювілеїв [Електронний ресурс] // *Українське слово.* – 2011. – 10 берез. – Режим доступу: <http://ukrslovo.org.ua/ukrayina/kultura/sto-rokiv-tomu-z-istoriyi-vidznachennya-shevchenkovych-yuvileyiv.html>
12. *Драгоманов М.* Шевченко, українофіли й соціалізм // *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К., 1970. – Т. 2.
13. *Драгоманов М.* Література російська, великоруська, українська і галицька // *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К., 1970. – Т. 1.
14. *Льницький М.* Еміграційне шевченкознавство: спектр інтерпретацій // *Слово і Час.* – 2012. – № 3, 4.
15. *Критика.* – 2012. – Ч. 4, 5.
16. *Матвіїшин В.* Український літературний європеїзм. – К., 2009.
17. *Махно В.* Француз із Чорткова [Електронний ресурс] // *Історична правда.* – 2012. – 6 груд. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2012/12/6/102728/>
18. *Наливайко Д.* Українська література і європейські художні системи середньовіччя та раннього нового часу (на рівні жанрів і стилів) // *П’ятий конгрес Міжнародної асоціації українців (Чернівці, 26–29 серпня 2002 року).* Літературознавство. Кн. 2. – Чернівці, 2003.
19. *На спомин 50-х роковин смерті: Сборник, посвященный памяти Тараса Григорьевича Шевченка.* – М., 1912.
20. *Нахлік Є.* Доля – Los – Судьба. Шевченко і польські та російські романтики. – Л., 2003.
21. *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш. Особистість, письменник, мислитель: Монографія: У 2 т. – К., 2007. – Т. 2.
22. *Перетиска Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895):* У 8 т. – Чернівці, 1911. – Т. 7.
23. *Sarbiewski M. K.* Wykłady poetyki (Praeserta poetica). – Wrocław; Kraków, 1958.
24. *Сверстюк Є.* Шевченко і час. – К., 1996.
25. *Спогади* про Тараса Шевченка. – К., 2010.
26. *Шевченко Т.* Кобзар з додатком споминок про Шевченка писателів Тургенєва і Полонського. – Прага, 1876.
27. *Франко І.* Переднє слово до: *Драгоманов М.* Шевченко, українофіли й соціалізм // *Зб. “Громада”.* – Львів, 1906.
28. *Франко І.* Збір. творів: У 50 т. – К., 1980. – Т. 26.
29. *Franzос K.E.* Vom Don zur Donau. – Leipzig, 1878; також: *Рихло П.* Український меридіан Карла Еміля Францоза // *Францоз К.Е.* Ucrainica: культурологічні нариси. – Чернівці, 2010.
30. *Щукин В.* Русское западничество. Генезис – сущность – историческая роль. – Łódź, 2001.

Отримано 27 травня 2013 р.

м. Москва

